

Holt-tengeri tekercsek a hellénisztikus és római korból

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	3
II. Történeti áttekintés	4
III. Források.....	7
III.1. Wadi Murabba'at tekercsei	8
III.1.1 Terület- és kutatástörténet	9
III.1.2 Wadi Murabba'ati dokumentumok.....	10
III.1.2.1 Dokumentumok az első szentély időszakából	10
III.1.2.2 Dokumentumok a második szentély időszakából	10
III.1.2.3 Dokumentumok a Bar-Kochba felkelés időszakából.....	11
III.1.2.4 Dokumentumok a római korból és a középkorból.....	12
III.1.3 A leletek jelentősége.....	12
III.2. Dokumentumok Ein-Gediből	13
III.2.1 Terület- és kutatás történet	13
III.2.3 Ein-Gedi-i tekercsek és jelentőségük	15
III.3. Maszadai dokumentumok	16
III.3.2 Kutatástörténet.....	17
III.3.3 Maszadai kéziratok	18
III.3.3.1 Bibliai szövegek Maszadából.....	18
III.3.3.2 Apokrifek/pszeudepigráfikus szövegek	20
III.4. A Bar-Kochba levelek.....	22
III.4.1 Wadi Murabba'at barlangjaiból előkerülő Bar-Kochba iratok.....	23
III.4.2 Nahal Hever barlangja: a „Levelek Barlangja”	24
III.4.3 Babatha-archívum.....	26
IV. Összegzés	28
Melléklet.....	30
Bibliográfia.....	32

I. Bevezetés

Az elmúlt nyolcvan év során a Holt-tenger nyugati partjáról gazdag írásos leletanyag került elő, amely a zsidó történelem Kr.e. 6. századtól a Kr.u. 2. századig terjedő időszakához szolgáltat kiemelkedően fontos forrásokat. 1947-ben a qumráni település romjaihoz közeli barlangokból kerültek elő az első tekercsek, amely felfedezés elindította a terület szisztematikus átkutatását. Ennek köszönhetően a Holt-tenger nyugati partjának térségéből számos lelet és kézirat került elő,¹ amelyek felbecsülhetetlen értékkel bírnak, és amelyek számos, addig megválaszoltalan kérdésre jelentettek megoldást. Ezek közül dolgozatomban a Wadi Murabba'at, Ein-Gedi és Maszada lelőhelyeket vizsgálom részletesen. Választásom azért erre a három helyre esett, mivel Khirbet Qumrán közelében talált leletgyűjtemény után ezekről a lelőhelyekről kerültek elő a legnagyobb számban kéziratok, amelyek között – amint azt dolgozatom összegzésekor látni fogjuk – kapcsolódási pontokat is felfedezhetünk.

A qumráni iratgyűjtemény összeforrt a holt-tengeri tekercsek elnevezéssel. Kétségtelen, hogy a qumráni tekercsek (bibliai és nem-bibliai tekercsek) forradalmasították az ókori Izrael történelmének megismerését, a zsidó vallási hagyományok megértését, szerepük ebből a szempontból kiemelkedő.² Az első tekercsek 1947-ben kerültek napvilágra, amellyel tulajdonképpen megindult a térség átkutatásának időszaka is.³ A qumráni bibliai tekercsek a legrégebbi kéziratok, amelyek a Héber Biblia szinte össze könyvét tartalmazzák (kivéve Eszter és Nehémiás könyvét). Bibliai iratok mellett nagyon fontosak azok az apokrif szövegek, amelyek a második Szentély korából (Kr. e. 6. – Kr. u. 1. sz.) származnak, és amelyeket a közösség szinte kanonizált szöveggént fogadott el: Hénok könyve, Tóbiás könyve, illetve Ben Szíra.⁴ A további felfedezett kéziratok pedig részletes képet adnak arról a csoportról, amely egy fontos irányzatát képviselte a korabeli zsidóságnak.

Azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a qumráni töredékeken kívül vagy éppen mellett, számos jelentős irat került elő a nyugati partvidék területeiről. Dolgozatom célja éppen ezért az, hogy a sokszor mellőzött további holt-tengeri tekercseket Wadi Murabba'atból, Ein-Gediből és Maszadából összegyűjtse és bemutassa. Emellett fontosnak tartom az iratok

¹ Jelen dolgozat terjedelmi határai nem teszik lehetővé, hogy az összes lelőhelyet és azok anyagát áttekintsem, az egyes lelőhelyekről előkerült tekercsek adatbázisához lásd: Fitzmyer, J. A.: *A Guide to the Dead Sea Scrolls and Related Literature*. Eerdmans, Grand Rapids, Mich., 2008.

² Esler, P. P.: *Babatha's Orchard*. Oxford University Press, Oxford, 2017, 1.

³ Vermes Géza megjegyzi, hogy ugyan általánosságban az 1947-et tartjuk az első felfedezés időpontjának, van rá esély, hogy talán korábban, 1946 telén bukkanhattak rá az iratokra a beduinok (Vermes G.: *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 14).

⁴ Davies, P. R., Brooke, J. és Callaway, P. R.: *A holt-tengeri tekercsek világa*. Alexandra Kiadó, Budapest, 2002, 164.

rendszerben való vizsgálatát, történeti és vallástörténeti forrásértékük feltárását, mivel eddig ilyen jellegű, a holt-tengeri lelőhelyeket összefoglaló munka nem született, dolgozatomban az általam választott lelőhelyekkel kapcsolatban e célt tűztem ki magam elé.

Rövid történeti áttekintést követően a kéziratok keletkezési sorrendjét követve először Wadi Murabba'at irataival kezdem, majd az ein-gedi-i és maszadai iratokat vizsgálom. Külön fejezetet szánok Bar-Kochba leveleinek, amelyek nem egy helyről, hanem több barlangból kerültek elő.

II. Történeti áttekintés

Izrael története a Makkabeusoktól a Bar-Kochba felkelésig

A dolgozatom témakörébe tartozó tekercsek többsége a második szentély korában és az azt követő évszázadban keletkezett. Ez a korszak a babilóni fogság után kezdődik és a római korral ér véget. A dolgozatom terjedelmi korlátai miatt e fejezet csak röviden tekinti át ennek a történeti korszaknak az ívét.

A perzsa hódítás után a Közel-Kelet nagy változásokon ment keresztül, az élet számos területét átszervezték, az egyes népek és vallások, mint pl. a zsidóság visszatérve lakhelyükre újraépíthették saját világukat. A közel kétszáz éves, a területen alapvetően békés periódus végét Nagy Sándor hódításai jelentették, amelyek a hellénizmus kultúráját is elhozták. Alexandrosz birodalmának szétesését követően „utódai”, a *diadochosok* között megindultak a folyamatos konfliktusok a határvitákat illetően.⁵ Izrael és Júda területe egy ilyen határterület volt a Ptolemaida és Szeleukida Birodalom között. Hosszú csatározások után a szeleukidák kerültek fölénybe, így lett IV. Antiokhosz (teljes néven: Antiokhosz Epiphanész)⁶ szeleukida uralkodó az általam vizsgált területek királya.⁷ Fontos megemlíteni Nagy Sándor és „utódai” kapcsán, hogy a makedón hadvezér kelet felé terjeszkedő politikájának köszönhetően a hellén kultúra sikeresen teret nyert Közel-Keleten, így Egyiptom és Szíria közötti területeken is, amely csaknem négyszáz évig a térséget meghatározó kultúra volt, még a római korban is.⁸ Az „idegen” kultúra valamint a monoteista és politeista vallások, illetve az utóbbiakat követő, több

⁵ Hegyi D., Kertész I., Németh Gy. és Sarkady J.: *Görög történelem- A kezdetektől Kr.e. 30-ig*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 319–329.

⁶ Kr.e. 175–164-ig uralkodott (Hegyi et al.: *Görög történelem. A kezdetektől Kr.e. 30-ig*, 348). Az Epiphanész név görög eredetű szó, megtestesült istenséget jelent. IV. Antiokhosz valóban egy testet öltött istenségnek tartotta magát, mely a monoteista zsidóság és közte éles ellentétet szült. Több kortárs forrás, mint például Polybios is gúnyosan Epimanesként, azaz örültként hivatkozik az uralkodóra (Gafni, Isaiah M.: Antiochus VI Epiphanes In *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, Vol. 1 (ed. Lawrence H. Schiffman and James C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, 29).

⁷ Hegyi et al.: *Görög történelem. A kezdetektől Kr.e. 30-ig*, 344–350.

⁸ Karasszon I.: *Izrael története*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest 2009, 152.

esetben önmagukat is isteni rangra emelő uralkodók közti különbségek óriási feszültséget szültek a zsidóság és az éppen aktuális uralkodó vagy birodalom között.

A Szeleukida Birodalom erőszakos módon próbálta a zsidóságot integrálni, amely ellenállást váltott ki a népből. Olyan alapvető vallási gyakorlatokat sértettek meg az uralkodóik, amelyek megerősítették a radikális valláspolitikai reformtörekvéseket.⁹ Így ír ezekről a Makkabeusok könyve: „A szentély számára leshellyé lettek, Izrael számára gonosz ellenséggé minden időre. A szentély körül ártatlan vért ontottak, megszenteltelenítették a szent helyet.” (1Makk. 1:36). Ebben a feszült belpolitikai helyzetben emelkedett ki a Hasmóneus vezető, Mattatiás,¹⁰ aki Kr.e. 167-ben fiaival együtt fellázadt az uralkodó, IV. Antiokhosz ellen. A haszídokkal¹¹ közösen indított felkelés egyre nagyobb területre terjedt ki, amely a gerillaharcmodornak, illetve a lakosság támogatásának volt köszönhető. Az erőviszonyok hasonlóan bizonyultak, a belpolitikai és külpolitikai viszonyok alakulásával hol a Makkabeusok, hol pedig a szeleukidák kerültek fölénybe. Az előbbieket győzelmük érdekében szövetséget kötöttek Rómával. A Makkabeus Simon főpapként és a zsidók fejedelmeként való elismerése megteremtette a Hasmóneus-dinasztia alapjait.¹²

Uralkodása békét hozott a már oly régóta háborús időszakba, megteremtette Júdea politikai szabadságát. Ő és utódai meg tudták tartani függetlenségüket, miközben továbbra is Róma szövetségesei maradtak. Kisebb belpolitikai összetűzésektől eltekintve egészen Salome Alexandra haláláig (Kr.e. 67-ig) béke uralkodott Júdában. Fiai között azonban elmérgesedtek a hatalmi harcok: Kr.e. 63-ban ez odáig fajult, hogy csak a szövetséges Róma tudott rendet teremteni.¹³ Josephus Flavius így ír ezekről az eseményekről: „[...] az egyik ünnepen fellázadtak ellene a zsidók, mint ahogy általában a lázadások ünnepnapokon szoktak kitörni. Ezt a lázadást nem sikerült volna levernie, ha nem segítették volna meg az idegen zsoldosok”.¹⁴ A helyzet adta lehetőséget a rómaiak kihasználták, és Izrael területét elfoglalták, majd pedig a Római Birodalomhoz csatolták: Syria provincia része lett a terület. A további uralkodók már

⁹ Karasszon: *Izrael története*, 157.

¹⁰ Mattatiás: Jóarib családjából származó zsidó pap volt, nemsokkal a lázadás kitörése után meghal (Kr.e. 166). Fiai, János, Simon, Eleázár, Júdás és Jónátán vették át tőle a Makkabeusok vezetését (Karasszon: *Izrael története*, 158).

¹¹ A haszídok a zsidóság egy magukat „igazaknak” nevező, szélsőséges pártja volt, akik a hellénizálódó vallási és társadalmi közeg ellenhatásaként jöttek létre. Nem véletlen tehát, hogy a Makkabeusok oldalán szálltak szembe a Szeleukida Birodalommal. Többen is úgy vélik, hogy ők voltak az esszénusok elődjai (Kampen, J. I.: *Hasideans In Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, Vol. 1. (ed. L. H. Schiffman and J. C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, 328–329).

¹² Karasszon: *Izrael története*, 160–162.

¹³ Allerhand, J.: *A zsidóság története. Az első Szentély pusztulásától a Talmud lezárásáig bibliai bevezetéssel* (ford: Lichtmann Tamás). Egyetemi Nyomda, Budapest, 1993, 106–118.

¹⁴ Flavius, Josephus: *A zsidó háború*, I. 4.

mind csak a Római Birodalomra támaszkodva tudták megerősíteni hatalmukat, többek között a Kr.e. 40-ben trónra lépő Heródes is.¹⁵

A rómaiak és az általuk kinevezett vezetők ellen egyre erőteljesebben lépett fel a zsidó nép. A zsidó nacionalista erők megerősödtek és fellázadtak a rómaiak ellen: kitört az első zsidó háború,¹⁶ amely Kr.u. 66–73-ig tartott.¹⁷ Nero császár Kr.u. 66–67 telén hadjáratot indított Izrael ellen, óriási túlerővel kellett szembenézniük a zsidóknak. A hadjárat során Kr.u. 70-ben Jeruzsálem elfoglalásával együtt fölégették a Templomot is:¹⁸ „megparancsolta a Caesar, hogy az egész várost és templomot rombolják le.”¹⁹ Ezzel véget ért a második szentély időszaka. Maszada ostromára és bevételére ezután került sor, Kr.u. 73-ban.²⁰ Annak ellenére, hogy a rómaiak minden lehetséges módszerrel igyekeztek megakadályozni a további lázongások lehetőségét,²¹ Alexandriában, Cyrenaicában és Egyiptomban is Róma ellenes megmozdulások kezdődtek Kr.u. 115-ben.²² Kitört a második zsidó háború²³ a diaszpórában élő alexandriai zsidók körében, amely aztán futótűzként terjedt a többi tartományban is (Aegyptus, Mesopotamia, Cyprus és Cyrenaica).

Bar-Kochba életéről és az ő neve által fémjelezett felkelésről²⁴ igen keveset tudunk, ugyanis nem rendelkezik a történettudomány összefüggő forrással, mindössze töredékes ismeretekkel például Pausaniástól vagy Appianostól. A Kr.u. 132-ben kirobbant felkelés okai nem tisztázottak, általános elégedetlenség vezethetett a felkeléshez. A lázadás egy jól megszervezett gerillaháború volt, amely a jó helyismeret kihasználására támaszkodott. Bar-Kochba csapatai a háború első felében a katonailag fontos magaslatokat és erődöket foglalták el. A római csapatok azonban az erősítésnek köszönhetően megnövekedett létszámmal blokkolták a gerillacsapatok mozgását, lassan felmorzsolva a felkelő és menekülő zsidó

¹⁵ Karasszon: *Izrael története*, 167–174.

¹⁶ Grüll Tibor két nagy háborúként hivatkozik a Kr.u. 66–73 és 132–135 közötti Róma ellenes zsidó felkelésekre. Ezek közé ékelődik be a Traianus császársága alatti felkelés, azaz a második zsidó háború. Grüll ezt a három felkelést különíti el mint a három zsidó háború. Grüll felosztását vettem alapul (Grüll T.: *„Ézsau három könnycseppje” A zsidók három háborúja Róma ellen (Kr. u. 66–136)*. Akadémiai nagydoktori thesis, Pécsi Tudományegyetem, Budapest, 2015, 304).

¹⁷ Grüll: *„Ézsau három könnycseppje”*, 125.

¹⁸ A Templom kifosztása és szent tárgyainak Rómába vitele szimbolikusan kifejezte: Róma a zsidók kultuszát „foglyul ejtette”. (Grüll: *„Ézsau három könnycseppje”*, 226).

¹⁹ Flavius. Josephus: *A zsidó háború*, VI. 1.

²⁰ Karasszon: *Izrael története*, 209.

²¹ A Római Birodalom egy teljesen új legiót telepített Jeruzsálembe, Júdea provincia központjába: ellenőrzőpontokat, utakat, hidakat építettek. A hadseregen jelenléte meghonosította a római szokásokat, hagyományokat. Az 117-ben, vagy közvetlenül azt követően betelepített második legió még inkább növelte a katonai nyomást, illetve a tartományok közötti megosztottságot (Grüll: *„Ézsau három könnycseppje”*, 244.)

²² Horbury, W.: *Jewish War under Trajan and Hadrian*. Cambridge University Press, Cambridge, 2014, 166

²³ A második zsidó háború pontosan az első zsidó háború után 49 évvel robbant ki, a jubileumi év előestéjén (Grüll: *„Ézsau három könnycseppje”*, 305).

²⁴ „A Bar Kochba-felkelés a Makkabeusok függetlenségi harca után az egyetlen, amelyet vezetőjének nevével kapcsolt össze a hagyomány.” (Grüll: *„Ézsau három könnycseppje”*, 324).

csapatokat.²⁵ Maga a vezér, Simon bar-Kosziba²⁶ Kr.u. 135-ben Jeruzsálemtől délre, Betharban vesztette életét az erődítmény védelme közben.²⁷ Az életben maradt felkelők közül sokan a Júdeai-sivatag barlangjaiban leltek menedékre (pl. Ein-Gedi barlangrendszere).

A háborúk után a zsidó vallásgyakorlat ellen üldözés indult el, amely nem csak a júdeaiakat érintette már: a rómaiak rabszolgavásárokon adták el a zsidók tömegeit. A zsidó vallás gyökeres kiirtása volt a cél. Júdea provincia pusztasággá vált: 50 erődöt és 985 jelentős falvat pusztítottak el a rómaiak.²⁸ Az egyik legnagyobb csapás azonban a zsidóság számára Jeruzsálem nevének eltörlése és *Aelia Capitolinára* változtatása jelentette.²⁹

III. Források

A korszak történeti összefoglalója után arról is fontos szót ejteni, hogy milyen írott források szolgáltatnak információt az áttekintett korszakról. A zsidóság hellénisztikus és római kori történetét a külső görög és latin forrásokon kívül³⁰ nagy részben a zsidó irodalomból ránk maradt szövegekből ismerhetjük meg.³¹ A zsidók ókori történetének legfontosabb belső forrása a Biblia, illetve a hozzá laza szálakkal kapcsolódó apokrif iratok.³² A már korábban idézett Makkabeusok négy könyve az utóbbi kategóriához tartozik.

Bár dolgozatom terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, hogy a témám szempontjából példaértékű qumráni tekercseket részletesen bemutassam, fontosnak tartom, hogy a főbb műfaji jellegzetességeiket megemlítssem. Különböző műfajú kéziratok kerültek elő a qumráni barlangokból: szabályzatok, pszeudepigrafikus művek és testamentumok, „újraírt bibliák” és más parabiblikus szövegek, exegézis, imák és rituálék, bölcsességirodalom, illetve naptárak,

²⁵ Grüll: „Ézsau három könnycseppje”, 319–332.

²⁶ Nevének eredete: Bar-Kosziba ("a csillag fia") utalás Bálám jóvendülésére Izráelről (4Móz 24:17): "Csillag származik Jákóbból, és királyi pálcza támad Izráelből, ..." Bar Kochbát kortársai messiásként tisztelték, erre utal a Jeruzsálemi Talmud is, mely szerint: „Bar Koszibát (=Bar Kochbát) látva Rabbi Akiba így szólt: Íme a messiás (felkent) király!” (jt Ta'anit IV. 5.).

²⁷ Karasszon: *Izrael története*, 219–220.

²⁸ Grüll: „Ézsau három könnycseppje”, 355–359.

²⁹ Hadrianus nem csak Jeruzsálem nevét változtatta meg, amely latin elnevezése önmagában is egyértelműen a pogány kultuszra utal, hanem Júdea provincia helyett a Syria Palaestina elnevezést kellett használni (Grüll: „Ézsau három könnycseppje”, 357).

³⁰ Ezen források bemutatása messze túlhaladná dolgozatom kereteit. A forrásokat lsd.: Stern, Menahem: *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, The Israel Academy of Sciences and Humanities, Jeruzsálem, 1974.

³¹ Stemberger, G.: *A zsidó irodalom története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 13.

³² Az apokrif szó görögül „elrejtett” -et jelent. Azoknak az iratoknak a gyűjtőneve, melyek nem részei a kánonnak (Scheiber S.: *A felíratoktól a felvilágosodásig- Kétezer év zsidó irodalma*. Múlt és Jövő, Budapest, 2013, 26). A katolikus Bibliában „deuterokanonikus” néven szerepelnek ezek a könyvek (Stemberger: *A zsidó irodalom története*, 50).

előjelek és listák.³³ A qumráni bibliai tekercsek a legrégebbi bibliai kéziratok, amelyek szinte az összes ószövetségi könyvet magukba foglalják (kivéve Eszter és Nehémiás könyvét). Ez a leletgyűjtemény a prototípusa tulajdonképpen minden további, a Holt-tenger partján feltárt iratnak (többek között Wadi Murabba'atból, Ein-Gediből, Maszadából), ehhez a „qumráni könyvtárhoz”³⁴ hasonlítjuk a többi leletet is. Magukból az iratokból nem derül ki pontosan, hogy milyen csoporté lehetett a gyűjtemény, bár számos olyan dokumentumot is találtak közöttük, amelyek máshonnan nem ismertek, vagy más csoporthoz nem köthetőek (ezeket a kutatás szektás iratoknak is nevezi). A barlangokban számos, az esszénus gondolkodást tükröző művet találtak, illetve antik forrásokból lehet következtetni a gyűjtemény hovatartozására.³⁵ Josephus így ír az esszénusokról *A zsidó háború* című művében: „Ezek ugyancsak zsidó nemzetiségűek [...]. Az érzéki élvezeteket elkerülik, mert bűnnek tartják, viszont erénynek minősítik az önmegtartóztatást és a szenvedélyek megfékezését.”³⁶ A közösség ezen jellemvonásai megjelennek többek között a qumráni *Közösség Szabályzatában* (1QS).

Dolgozatomban – amint azt a bevezetőben is említettem – a Holt-tenger vidékén Khirbet Qumránon kívül előkerült tekercsek közül három lelőhelyet vizsgálok részletesebben.

III.1. Wadi Murabba'at tekercsei

Wadi Murabba'at barlangjai mélyen a júdeai sivatagban találhatóak, Jeruzsálemtől délkeletre 25 kilométerre. Az első beduin felfedezéseket követően elindultak a szervezett és szisztematikus, kutatócsoportok által vezetett ásatások a völgy területén. A legtöbb előkerült tekercs a második zsidó háború korából származik. Az 1952-ben kezdődő ásatásoknak köszönhetően a régészek négy barlangot is feltártak, amelyekben számos kéziratot és egyéb tárgyi leletet találtak.³⁷

³³ Fröhlich I.: *A qumráni szövegek magyarul*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Szent István Társulat, Piliscsaba-Budapest, 2000, 586–590.

³⁴ A feltárt tekercsek feltehetőleg egy szándékos gyűjtőmunkával, egy vallási csoport, közösség által írt és összegyűjtött vallási szövegek összessége. Ezért hivatkoznak előszeretettel a gyűjteményre mint könyvtárra (Xeravits G.: *Könyvtár a pusztában. Bevezetés a holt-tengeri tekercsek nem-bibliai irodalmába*. Pápai Református Teológiai Akadémia — Pápa L'Harmattan, Budapest, 2008, 1).

³⁵ Xeravits: *Könyvtár a pusztában*, 12.

³⁶ Flavius Josephus: *A zsidó háború*, II. 8.

³⁷ Mansür, M.: *The Dead Sea Scrolls: A College Textbook and a Study Guide*. E.J. Brill, Leiden, 1964, 28–29.

III.1.1 Terület- és kutatástörténet

Wadi Murabba'at a Betlehemtől egészen a Holt-tengerig tartó völgyes hasadék egy szakasza. A hosszan elnyúló völgy-szakadék betlehemi szakaszát Wadi Taamre-nek, a Holt-tengerhez közeli, Ein-Geditől mintegy 12 kilométerre lévő végét pedig Wadi Daraje-nek nevezik.³⁸

Wadi Murabba'atban talált rézkori (Kr.e. 4000–3000) leletek arra utalnak, hogy már az őskorban is jelen volt ezen a területen az ember. Pontosan azonban nem lehet megállapítani, hogy ez a jelenlét állandó volt-e vagy csak időszakos.³⁹ Leginkább az első barlangban bukkantak erre a korra utaló nyomokra: fadarabokra, csontokra, tűzkövekre, kerámiákra.⁴⁰ A bronzkorban (Kr.e. 2000–1600) valószínűleg a 2-es barlang állandó lakóhelyként is szolgált, míg a Kr.e. 8–7-ben inkább már csak ideiglenes menedéket nyújthattak ezek a barlangok az ide tévedőknek.⁴¹

A legtöbb tárgyi lelet a római korból származik, nagy hasonlóságokat mutatnak a Qumránban találtakkal: fegyverek (pl. római legiósok által használt dárdák), bronz és vas eszközök, cserépkorsók, fa tálak stb.⁴² Pénzérmék is előkerültek ez első zsidó háborúból, illetve a Bar-Kochba-féle felkelés idejéből.⁴³ A Kr.e. 1. évszázadtól kezdve, főleg a Bar-Kochba felkelés idejében volt jelentős a terület menedék funkciója, ugyanis a régészek szerint ebben az időben számos menekülő lázadó és azok családjai húzódtak meg a barlangokban. A területet végül a római hadsereg felfedezte és bevette, innen származhatnak a római leletek.⁴⁴

Összesen öt megszállási periódust különítettek el a barlangokban a régészek. A megállapítás nehézségeit az okozta, hogy egy adott időszak lakói a korábbi periódus nyomait, maradványait szinte teljesen megsemmisítették. További nehézségeket jelentettek a beduinok által végzett titkos ásatások,⁴⁵ illetve a kőomlások. Az ásatásokat 1952-ben a *Jordán Régiségügyi Minisztérium*, az *École Biblique et Archéologique Française de Jérusalem* és a *Palesztin Régészeti Múzeum* munkatársai végezték.⁴⁶

³⁸ Mansür: *The Dead Sea Scrolls: A College Textbook and a Study Guide*, 30.

³⁹ Stern, E. és Eshel, H.: Murabba'at, Wadi In *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, Vol. 1 (ed. Lawrence H. Schiffman and James C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, 582.

⁴⁰ Graystone, G.: *The Dead Dead Scrolls - II. Wadi Murabba'at. Scripture*, 7. 3. 1955, 66.

⁴¹ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 582.

⁴² Mansür: *The Dead Sea Scrolls: A College Textbook and a Study Guide*, 30.

⁴³ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 582.

⁴⁴ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 582.

⁴⁵ A beduinok közvetlenül a hivatalos ásatások előtt dúlták fel ezeket a barlangokat, mely igencsak megnehezítette a kutatócsoportok munkáját (Graystone és S.: *The Dead Dead Scrolls - II. Wadi Murabba'at*, 66).

⁴⁶ Mansür: *The Dead Sea Scrolls: A College Textbook and a Study Guide*, 29–30.

III.1.2 Wadi Murabba'ati dokumentumok

Wadi Murabba'at barlangjaiból előkerülő dokumentumok keletkezési időpontjai az első szentély időszakától egészen a középkor végéig terjednek. Számunkra leginkább a Bar-Kochba felkelésig tartó időszakból származó kéziratok az érdekesek, a többi iratról csak egy kis kitekintést teszünk.

III.1.2.1 Dokumentumok az első szentély időszakából

A legkorábbi keltezésű dokumentum az első szentély időszakából származó, héber nyelvű, nevek felsorolását tartalmazó palimpszeszt papirusz.⁴⁷ A palimpszeszt olyan irat, amelyről a korábbi szöveget lekaparták, vagy valamilyen más módon eltávolították, majd újabb szöveget írtak rá.⁴⁸

A kézirat első felében tipikus nevek találhatók az első szentély korából:⁴⁹ pl. Hoshea és Shemayahu.⁵⁰ Az irat második felét egy levél írására használhatták, azonban a szövege szinte teljesen eltűnt,⁵¹ a szokásos köszönési formák épphogy csak olvashatóak. Mindkét szöveg ősi föníciai írásmóddal íródott.⁵² Eshel szerint a kézirat meglete arra utalhat, hogy a Kr.e. 6. században folytatott babiloni hadjáratok előtt a júdeaiak Wadi Murabba'at barlangjaiba menekültek.⁵³

III.1.2.2 Dokumentumok a második szentély időszakából

Ebből az időszakból jelentős mennyiségű kézirat került elő a barlangokból. Az egyik legrégebbi leletet egy bírósági határozatot (Mur 17), melyet két cserépdarab őriz. A paleográfusok Kr.e. 125-100 közé datálják az írás keletkezését. A határozatban említésre kerül Maszada is, amely arra utal, hogy a város a Hasmóneusok idejében már állt.⁵⁴

Egy további irat szintén Maszadából, egy elbocsátó levél (Mur 19): Yehosef, Naksan fia szabad akaratából hagyja el Mirjamot, Jehonatan lányát. Az irat keltezését illetően Yadin álláspontja a legvalószínűbb, miszerint Kr.u. 71-ben állították ki.⁵⁵ A zsidó felkelések időszakából is számos kézirat került elő: hozomány és öröklési szerződések,⁵⁶ Kr.u. 124-ből

⁴⁷ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 583.

⁴⁸ Mansür: *The Dead Sea Scrolls: A College Textbook and a Study Guide*, 31.

⁴⁹ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 583.

⁵⁰ Graystone: *The Dead Dead Scrolls - II. Wadi Murabba'at*, 67.

⁵¹ Mansür: *The Dead Sea Scrolls: A College Textbook and a Study Guide*, 31.

⁵² Graystone és S.: *The Dead Dead Scrolls - II. Wadi Murabba'at*, 67.

⁵³ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 583.

⁵⁴ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 583.

⁵⁵ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 583.

⁵⁶ A görögül íródott irat több helyen is súlyosan megsérült (Graystone: *The Dead Dead Scrolls - II. Wadi Murabba'at*, 67).

pedig egy kibékítésre vonatkozó irat férj (Eleos) és feleség (Salome) között. Két görög nyelvű töredék pedig papiruszon maradt fenn, az első egy irodalmi szöveg, míg a másik egy történelmi elbeszélés Nagy Heródes uralkodásáról.⁵⁷

Továbbá adósságelismerési iratok (Mur 18), földeladási dokumentumok (Mur 22, 25), adásvételt (Mur 29) és telekeladást bizonyító iratok (Mur 30) kerültek még elő Wadi Murabba'at barlangjaiból.⁵⁸

III.1.2.3 Dokumentumok a Bar-Kochba felkelés időszakából

Ebből a periódusból a közvetlenül Bar-Kochba-hoz kötődő leveleken kívül számos egyéb, jelentős kézirat töredéket ismerünk. A legtöbb irat a felkelés utolsó időszakában kerülhetett a barlangokba (Kr.u. 135 körül), a menekülő csoportok egy része feltehetően Wadi Murabba'at barlangjaiban keresett menedéket.⁵⁹ Nemcsak szökevényeknek nyújtottak biztonságot a barlangok, hanem katonai csapatoknak, előőrseknek, amelyeknek nagy valószínűséggel Yeshua ben Galgoula volt a vezetőjük.⁶⁰

Számos bibliai töredék került elő: pl. Genézis (Mur 1:1-3), Exodus (Mur 1: 4-5). Az utóbbi könyvből a következő töredék részlet olvasható:

„És elmondta Mózes [Áronnak] Jahve minden beszédét, [amellyel] elküldte őt, és minden jelet, amellyel megparancsolta neki. Mózes és Áron elmentek, és összegyűjtötték Izrael fiainak minden vénjét. Áron [elmondta] mindazokat az ígéket, amelyeket az Úr mondott [Mózesnek, és a] jeleket is megtette a nép szeme láttára. A nép hitt, és amikor meghallották, hogy Jahve [meglátogatta] Izrael fiait, és látta nyomorúságukat, akkor lehajtották fejüket és imádkoztak.” (Exodus 4:28-31)⁶¹

További bibliai könyvek is előkerültek Wadi Murabba'at barlangjaiból, többek között a Numeri (Mur 1: 6-7) és Deuteronomium (Mur 2), illetve kispóféták könyvei (Joel, Ámosz, Abdiás, Jónás, Mikeás, Náhúm, Habakuk, Zafóniás és Haggeus).⁶²

Adóügyi, illetve adminisztratív dokumentumokat is találtak a második barlangban, amelyek keletkezését a Bar-Kochba felkelés előtti, illetve alatti évekre datálják. A Kr.u. 132 előtti évekből házassági szerződések (Mur 20-21), és egy Kr.u. 124-es újracházasodási szerződés (Mur 115) került elő. Az utóbbi Yeshua ben Galgoula testvére, Salome házassági szerződése volt.⁶³ A lázadás időszakából előkerülő dokumentumok közül kiemelkedő jelentőséggel bírnak

⁵⁷ Graystone: *The Dead Dead Scrolls - II. Wadi Murabba'at*, 67.

⁵⁸ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 583.

⁵⁹ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 583.

⁶⁰ Mansür: *The Dead Sea Scrolls: A College Textbook and a Study Guide*, 34.

⁶¹ Davis, C.: *Dead Sea Scrolls Bible Translations*, Biblical Dead Sea Scrolls - About the Author (dssenglishbible.com) (letöltve: 2022.10.27.)

⁶² Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 584.

⁶³ Yadin, Y.: *Bar Kochba. Archäologen auf den Spuren des letzten Fürsten von Israel* (ford. Hertha Balling), Hoffmann und Campe, Hamburg, 1971, 136.

a földművelésre vonatkozó szerződések.⁶⁴ Ezek a szerződések bérleti üzletek lebonyolítását jelenítik meg, amelyeket maga Bar-Kochba írt alá, valamint a keltezés dátuma és helyszíne is szerepel a kéziratokon, pl.: „Izrael megváltásának második évében, januárban Shim'on ben Kosiba (Bar-Kochba) által, a herodion-i táborban.”⁶⁵

A felkeléshez kapcsolódó további dokumentumokon magánlevelezések, jogi iratok, adminisztratív feljegyzések és parancsok olvashatóak. A Bar-Kochba felkeléshez kötődő iratokról a III.4.-es fejezetben fogok részletesen írni, ahol összegyűjtöm az eddig megtalált iratokat.

III.1.2.4 Dokumentumok a római korból és a középkorból

A Bar-Kochba lázadást követően nagy valószínűséggel a tizedik római legio (*Legio X Fretensis*) annak érdekében maradt a területen, hogy a téli hónapokban ne tudjanak ismét menedéket keresni a lázadók a barlangokban. Ebből az időszakból adósságelismerő dokumentumok (Mur 114), illetve rendeletekről szóló kivonatok (Mur 117) maradtak fenn, amelyek tartalmazzák pl. Commodus római császár nevét.⁶⁶ Ezek a dokumentumok az utolsó kézirat töredékek erről a területről, tehát valószínűsíthető, hogy a 2. század végére már elhagyták a rómaiak ezt a területet.⁶⁷

A 11. századból szintén kerültek elő leletek, amelyek bizonyítják, hogy a középkorban is menedékhelynek használták Wadi Murabba'-at barlangjait. Erről arab és görög nyelvű iratok tanúskodnak, mint például egy keresztény ima (gr.) a *horologion*.⁶⁸ Arab iratok közül több áruátvételi elismervény: egy teljes irat 938-ból (Mur 169), egy töredékes adás-vételi szerződés (Mur 170). Ezeken felül pedig számos mágikus varázslat, mágikus és vallásos szöveg maradt fenn.⁶⁹

III.1.3 A leletek jelentősége

A Wadi Murabba'-at barlangjaiban talált tekercsek óriási jelentőséggel bírnak, Garystone így fogalmaz: „Messze a legfontosabb leletek közé tartoznak”.⁷⁰ A legtöbb töredéket a Bar-Kochba-féle felkelés idejében helyezték el a barlangokban, amelyek rengeteg történeti

⁶⁴ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 584.

⁶⁵ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 584.

⁶⁶ Az iratokon a császár mint Egyiptom kormányzója kerül megemlítésre. Ezt a tisztséget 183/4 és 185 között töltötte be a császár (Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 585).

⁶⁷ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 585.

⁶⁸ Liturgikus könyv, mely tartalmazza a napi imákat. A nagy horologion a bizánci liturgia állandó és változó szolozsmarészeit is tartalmazza (Onasch, K.: *Horologion In Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten*. Koehler & Amelang (VOB), Lipcse, 1981, 165).

⁶⁹ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 585.

⁷⁰ Graystone: *The Dead Dead Scrolls - II. Wadi Murabba'at*, 67.

információt szolgáltatnak a felkelésről. Korábban pénzérméken talált szövegek, illetve a Talmudban található hézagos ismeretekre támaszkodhattak a történészek.⁷¹ Ezek a szövegtöredékek az első írásos dokumentumok a felkelés idejéből, amelyek napvilágra kerültek.⁷² Pontos leírásokat nem tudunk meg a felkelés menetéről, az eseménytörténetről, azonban a háttérmunkálatokról, az ellenállás megszervezéséről, az indítékokról, illetve a korabeli társadalomról sokkal világosabb képet kapunk.⁷³

III.2. Dokumentumok Ein-Gediből

Ein-Gedi mintegy 38 km-re helyezkedik el Jeruzsálemtől délkeleti irányba. A terület, amely a Holt-tenger legnagyobb nyugati parti oázisa, a rajta megtalálható forrásról⁷⁴ kapta a nevét, jelentése: „fiatal kecske forrása”. Az első régészeti kutatások 1949-ben kezdődtek el a Jeruzsálemi Héber Egyetem munkatársai, Avraham Reifenburg és Benjamin Mazar vezetésével.⁷⁵

III.2.1 Terület- és kutatás történet

Ein-Gedi neve az Ószövetségben több helyen is említésre kerül: Sámuel első könyvében, amikor Dávid menekül Saul király bosszúja elől: „Ezután elvonult onnan Dávid, és Éngedi sziklavárában tartózkodott” (1 Sámuel 24:1). A Krónikák második könyvében,⁷⁶ Ezékiel próféta könyvében,⁷⁷ illetve az Énekek Énekében⁷⁸ is megjelenik a helynév.⁷⁹

Az első település Kr.e. 7. században jöhetett létre, melynek lakói nagy valószínűséggel balzsam előállításával foglalkoztak. Kr.e. 6. században a települést lerombolták, azonban Ein-Gedi központi balzsamtermelő szerepe egészen a Kr.u. 6. századig megmaradt. A hellénizmus korában ismét állandó település épült fel a romok helyén, amely később a Hasmóneusok uralma alá tartozott. Arról nincsenek pontos adatok, hogy a Kr.e. 1. századtól a Kr.u. 1. századig milyen

⁷¹ Mansür: *The Dead Sea Scrolls: A College Textbook and a Study Guide*, 35.

⁷² Graystone: *The Dead Dead Scrolls - II. Wadi Murabba'at*, 67.

⁷³ Mansür: *The Dead Sea Scrolls: A College Textbook and a Study Guide*, 35.

⁷⁴ A forrás a Holt-tenger fölött mintegy 200 m-re található, az oázis északnyugati részén. Latin és görög források Engadi, Engade, Engedene, Engedon, és Engadenos néven is említik a forrást (Bereg, D.: Ein-Gedi In *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, Vol. 1. (ed. L. H. Schiffman and J. C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, 238).

⁷⁵ Bereg: *Ein-Gedi*, 238-239.

⁷⁶ „Amikor megérkeztek, és jelentették Jósáfatnak, hogy a tenger túlsó széléről nagy sokaság jön ellene Edóm felől, és már Hacecón-Támárban, azaz Én-Gediben vannak.” (2 Krónikák 20:2).

⁷⁷ „Halászháló állnak majd ott és Én-Geditől Én-Eglajimig hálók szárítóhelye lesz. Olyan sok hal lesz benne és annyiféle, mint a Nagy-tengerben.” (Ezékiel 47:10).

⁷⁸ „Mint a ciprusfűt Én-Gedí szőlőiben, olyan az én szerelmesem.” (Énekek Éneke 1:14).

⁷⁹ Bereg: *Ein-Gedi*, 239.

mértékben volt elhagyatott a terület, azt azonban tudjuk, hogy a Holt-tenger szintjének változása az évszázadok alatt a partvidék településeinek életét nagyban meghatározta.⁸⁰ Josephus Flavius az első zsidó felkelés előtti időszakban Ein-Gedi területét az egyik júdeai kerületként említi.⁸¹ Kr. u. 68-ban maszadai szikáriusok⁸² által érte csapás a várost: „a kovásztalan kenyerek ünnepe, amelyet a zsidók az egyiptomi szolgaságból való szabadulásuk és hazatérésük emlékére ünnepelnek, éjjel előbújtak rejtékhelyükről és megrohanták a szomszédos Engaddi nevű várost [...] a nőket és gyermekeket, akik nem voltak eléggé erősek a menekülésre, több mint 200 személyt, lemészároltak.”⁸³ Kr.u. 70–132 között egy római helyőrség foglalta el a települést.⁸⁴ Grüll felhívja arra a figyelmet, hogy ezalatt a megszállás alatt számos *cohors* (a *legio* felosztásának első egysége) váltotta egymást a településen.⁸⁵

A Bar-Kochba felkelés alatt a terület szintén létfontosságú szerepet töltött be, kikötője fontos utánpótlási csomópont volt. A 3. századtól a falu virágzásnak indult, a balzsam előállítás mellett datolyatermeléséről volt híres ebben az időszakban. I. Justinianus uralkodásának idején azonban a város elpusztult.⁸⁶

A terület régészeti feltárása ugyan már 1949-ben elkezdődött, azonban 1961-1962 között és 1964-ben kiterjedt ásatásokba kezdtek, amelynek során számos tárgyi lelet és épületrom került napvilágra. Az 1970-es években egy zsinagóga romjait tárta fel a Héber Egyetem kutatói által vezetett csapat, amelyben megtalálták a zsinagóga szent frigyládáját Tóraszekrényét is.⁸⁷ A Tóraszekrényben számos elszenesedett tekercs feküdt, amelyek fizikai kibontása szinte teljesen lehetetlen volt, ezért több, mint 40 évig senki nem nyúlt hozzájuk. Kr.e. 6. században egy nagy tűzvész pusztította végig a várost, ennek „köszönhetőek” az

⁸⁰ Bereg: *Ein-Gedi*, 239.

⁸¹ „Judaea kellős közepén fekszik Jeruzsálem, éppen ezért némelyek ezt a várost igen találóan az ország köldökének nevezték. Egyébként Judaea nem nélkülözi a tenger előnyeit sem, mert tengerpartja egészen Ptolemaisig húzódik. Az ország n kerületre oszlik, ezeken Jeruzsálem uralkodik, mint királyi székváros: úgy emelkedik a környező ország fölé, mint a fej a test fölé. A többi város megoszlik az egyes toparchiák között; ezek: Gophna, Akrabatta, Thamna, Lydda, Ammaus, Pella, Idumaea, **Engaddi**, Herodeion és Jericho. Kerületi városok még Jamnia és Joppe, végül ide tartozik Gamala, Gaulanitis, Batanaia és Trachonitis toparchia, ezek azonban egyúttal Agrippa király területének is részei” (Flavius Josephus: *A zsidó háború*, III. 3).

⁸² Így ír Josephus Flavius erről a szélsőséges zsidó csoportról: „A sikariosok most is összeesküvést szőttek mindenki ellen, aki meg akart hódolni a rómaiaknak és ezeket az utóbbiakat minden tekintetben ellenségeiknek tartották, elrabolták vagyonukat, marháikat elhajtották, házaikat felgyújtották. Úgy vélekedtek, hogy ezek a zsidók semmiben sem különböznek az idegenektől, mert elárulják a szabadságot, amiért annyit harcoltak és önként a római szolgaságot választják.” (Flavius Josephus: *A zsidó háború*, VII. 8).

⁸³ Flavius Josephus: *A zsidó háború*, IV.7.

⁸⁴ Bereg: *Ein-Gedi*, 239.

⁸⁵ Grüll: „*Ézsau három könnycseppje*” A zsidók három háborúja Róma ellen (Kr. u. 66–136), 261.

⁸⁶ Bereg: *Ein-Gedi*, 239.

⁸⁷ Seales, W. B., Parker, C. S., Segal, M., Tov, E., Shor, P. és Porath, Y.: From damage to discovery via virtual unwrapping: Reading the scroll from En-Gedi. *Science Advances* 2, John Wiley & Sons, New York, 2016, 1, <https://www.science.org/doi/pdf/10.1126/sciadv.1601247> (letöltve: 2022.10.17).

elszenesedett leletek.⁸⁸ A 2010-es évek elején Pnina Shor és Yosef Porath egy új képalkotási és szkennelési módszerrel próbálkozott megfejteni a tekercsek tartalmát, amely sikerrel is járt.⁸⁹

Egy Hasmóneus-kori temetőt is feltártak az oázis északi határán, egy templomkerítés maradványai is előkerültek. A Kr.e. 8. illetve 6. századból pedig különböző lakóház maradványokra bukkantak. A legtöbb kerámia edény Kr.e. 630-582/81-ből származik. Az évszázadokon keresztül egymásra épülő, majd pedig elpusztuló települések romjait szintén azonosították a régészek: többek között fellegvár maradványokat (hellénizmus kora), helyőrségi leleteket, fürdőházat (római kor). Egy további zsinagóga maradványai is felszínre kerültek: nyugati hajójában öt mozaik-felirat található héberül és arámi nyelven.⁹⁰

III.2.3 Ein-Gedi-i tekercsek és jelentőségük

Az első, 1949-ben elkezdett ein-gedi-i kutatások során számos tekercs került napvilágra. Fontos csoportját képezik ezeknek az írásos leleteknek a Bar-Kochba-hoz kapcsolódó levelek. Tíz jogi dokumentum is említi Bar-Kochba lányát, Babatha-t, mint különböző ein-gedi-i területek jogos birtokosát. Összesen 37 jogi dokumentum került elő az oázis területéről, amelyek Kr.u. 93/94-132 közötti időszakból származnak. Yadin kutatása nyomán további 21 dokumentum került elő a Nahal Heverből, a „Levelek Barlangjából”,⁹¹ amelyek arámi, héber és görög nyelven íródtak. Ezek a dokumentumok a Bar-Kochba lázadás időszakából származnak,⁹² egyesek az Ein-Gediben történő földeladást rögzítenek, mások személyesen Bar-Kochba-tól származnak, az Ein-Gediben állomásozó csapatok tisztjeihez intézte ezeket. Összességében ezen kéziratokból sokat megtudhatunk a lázadás vezetőjének az igazsághoz, jogi és gazdasági kérdésekhez való viszonyáról, illetve számos topográfiai adat is tisztázásra kerül.⁹³ Minden szempontból nagyon sok fontos, és korábban nem ismert információkat tartalmazó levelezések ezek.⁹⁴

Óriási jelentőséggel bír a Tóraszekrényben elhelyezett tekercs megtalálása. Az állatbőrből készült tekercs olvasását és értelmezését nem tették lehetővé a hagyományos módszerek. Ahogyan korábban olvashattuk, egy új technológia segítségével tudták a kutatók virtuálisan kiteríteni a tekercset.⁹⁵ Ezek alapján kiderült, hogy a tekercs a Leviticus első két

⁸⁸ Seales et al: *From damage to discovery via virtualunwrapping: Reading the scroll from En-Gedi*, 1.

⁸⁹ Segal, M., Tov, E., Seales, W. B., Parker C. S., Shor, P., Porath, Y. és Yardeni A.: *An Early Leviticus Scroll from En-Gedi: Preliminary Publication. Textus* 26 (2016), 29–53 (29).

⁹⁰ Bereg: *Ein-Gedi*, 239-240.

⁹¹ Ein-Geditől kb. 5 km-re fekvő barlang.

⁹² Bereg: *Ein-Gedi*, 240.

⁹³ Részletesebben a Bar-Kochba levelek c. fejezetben vizsgálom meg ezeket az iratokat.

⁹⁴ Bereg: *Ein-Gedi*, 240.

⁹⁵ Segal et al: *An Early Leviticus Scroll from En-Gedi: Preliminary Publication*, 29.

könyvének részleteit (Lev 1:1-9, Lev 2:1-22). Így ez a tekercs a legkorábbi általunk ismert Pentateuchus példány, amelyet egy Tóraszekrényben találtak.⁹⁶

III.3. Maszadai dokumentumok

A maszadai kéziratok megtalálásának története több ponton is különbözik az egyéb tekercsek felfedezésétől. Yigael Yadin és kutatócsoportja a maszadai erődítmény romjainak feltárása után csak reménykedni tudott esetleges iratok felfedezésében, mivel az eddig feltárt kéziratok szándékosan mind barlangokban voltak elrejtve. Ezek a tekercsek nem voltak úgy kitéve az időjárás viszontagságainak, illetve az állatok és emberek rongálásának. Ezért is jelentett olyan nagy meglepetést ez első maszadai tekercs felfedezése.⁹⁷

III.3.1 Településtörténet

Maszada sziklái a Júdeai sivatag keleti részén fekszenek, közvetlen a Holt-tenger nyugati partján.⁹⁸ A sziklák tetején épülő erődítmény biztos védelmet nyújtott lakóinak, szinte bevehetetlennek bizonyult. Így jellemzi Josephus Flavius az erődítményt: „A jókora kerületű és jelentékeny magasságú sziklát minden oldalról mély, szakadékos és embernek, állatnak járhatatlan völgyek övezik és csak két helyen lehet feljutni a sziklára”.⁹⁹ Szintén Josephus Flaviusnál olvashatunk arról, hogy az 1. század előtt miként alakult Maszada sora. Jonathus főpap építette a várat, amelyet ő maga is nevezett el. A Wadi Murabba’atból előkerülő egyik cserépdarab említést tesz Maszada váráról, az íráshordozó paleográfaiilag a Kr.e. 125–120-ra datálható.¹⁰⁰ Ezt követően Nagy Heródes jelentős rekonstrukciós munkálatokat és bővítéseket végzett: hatalmas raktárak, fürdők, királyi palota, vízvezeték és víztározó rendszer épült, a várfalon és a tornyokon pedig számos hozzátoldást végeztek el.¹⁰¹

A Szentföld az 1. században a Makkabeusok uralma után római provinciává vált (Iudaea). Az erődítmény lakosai több ízben is kiálltak szuverenitásukért, azonban hamar leverték a rómaiak ezeket a törekvéseket. Maszada a zsidó-római háborúk idején nagy jelentőséggel bírt a védekező és menekülő zsidóság számára. A háború első szakaszában zsidó

⁹⁶ Seales et al: *From damage to discovery via virtualunwrapping: Reading the scroll from En-Gedi*, 5.

⁹⁷ Yadin, Y.: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1983, 168.

⁹⁸ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 11.

⁹⁹ Flavius Josephus: *A zsidó háború*, VII.8.

¹⁰⁰ Magness, J., Eshel, H. és Talmon, Sh.: Masada. In *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, Vol. 1. (ed. L. H. Schiffman and J. C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, 519.

¹⁰¹ Grüll: „Ézsau három könnycseppje”, 211.

zélóták egy csoportja a maszadai római helyőrséget legyilkolta és bevette a várat. Kr.u. 72-ben Flavius Silva, a tizedik legio parancsnoka ostromtornyokat építtetett a vár köré, így sikerült bevenniük az erődítményt, a zsidók utolsó mentsvárát.¹⁰² Kr.u. 73-ban Maszada elestével – amelyet már csupán egyetlen előőrs védett – véget ért a „második zsidó háború”.¹⁰³ Josephus Flavius így ír az ostromról:

„Bassus halála után Flavius Silva vette át Judaea helytartóságát. Mikor oda érkezett, az egész ország meghódolt már, egyetlen erődítmény kivételével, amely még mindig ellenáll; ez ellen vonult tehát az egész környékről összevont csapataival. Ezt a várat, amelynek Masada volt a neve, a sikariosok tartották megszállva, akiknek vezére egy Eleazár nevű nagytekintélyű férfiú volt, annak a Júdásnak az utóda [...] a római fővezér hadserege élén felvonult. Az egész környéket könnyű szerrel meghódította és a megfelelő helyeket megrakta helyőrséggel; magát a várost körfallal vette körül [...] Silva [...] parancsot adott katonáinak, hogy égő tűzcsóvákat dobáljanak rá (a falra – S.E.). A tűz csakugyan belekapott a falba [...] Eleazár [...] látta, hogy a tűz elemésztí a falat és már semmi módot sem tudott találni a menekülésre, vagy védekezésre [...] Ebben a helyzetben ezt tartotta a legjobb megoldásnak; [...] igyekezett őket öngyilkosságra buzdítani.”¹⁰⁴

Több kutató is megkérdőjelezi a tömeges öngyilkosság történeti valóságát, többek között Shaye J. D. Cohen. Azzal indokolja nézetét, hogy a görög és római irodalomban is jellemző volt a drámai fokozás kedvéért tömeges öngyilkosságról szóló történeteket lejegyezni.

A zsidó háború lezárása után a római sereg visszatért az erődöt őrizni. Különböző időkből származó római pénzérmék pedig arra engednek következtetni, hogy Titus és Traianus császár idejében is rómaiak tartózkodtak a várban.¹⁰⁵ A 6. században nagy valószínűséggel egy keresztény szerzetes csoport telepedett le az erődítményben, akik egész a Perzsa hódításig, 614-ig tartózkodtak itt. A szerzetesek szír nyelven alkothattak, hiszen szír nyelvű cserépdarabokat találtak Maszada környékén.¹⁰⁶

III.3.2 Kutatástörténet

Yigael Yadin és kutatócsapata 1963-1965 között több periódusban, összesen 11 hónapon át tárta fel Maszada romjait és a tárgyi leleteket. Maszada feltárásának óriási jelentősége nem csak a leletekben rejlik, hanem a hely erkölcsi és morális üzenetében, írja Yadin. Maszada a „bátorság jelképe, emlékmű népünk nagyjainak, hőseinek, akik a halált választották a fizikai és erkölcsi szolgaság helyett.”¹⁰⁷ A jeruzsálemi Héber Egyetem felkérése kezdte el a feltárást

¹⁰² Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 11–12.

¹⁰³ Karasszon: *Izrael története*, 209–210.

¹⁰⁴ Flavius Josephus: *A zsidó háború*, VII. 8.

¹⁰⁵ Magness, Eshel és Talmon: *Masada*, 518–521.

¹⁰⁶ Magness, Eshel és Talmon: *Masada*, 521.

¹⁰⁷ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 13.

Yadin számos önkéntessel együtt. A kutatás különlegességét az adta, hogy a régészeti munkálatokban csaknem 30 országból érkeztek zsidó és nem zsidó önkéntesek.¹⁰⁸

Már 1838-ban egy amerikai tudós, Edward Robinson azonosította Maszadát, azonban a terület nehéz megközelíthetősége egészen 1963-ig nem tette lehetővé a terület feltárását.¹⁰⁹ A terület kutatásának nehézségét fokozta az a tény, hogy Maszadáról, a történetéről, az erődítmény felépítéséről egyedül Josephus Flavius írásaiból szerezhettünk tudomást, más írott forrásunk nincs ehhez a területhez.¹¹⁰ Nem mellékes az sem, hogy a Júdeai sivatag ezen területén az időjárás igen szélsőséges tud lenni, amely nehezítette a munkálatokat. A napközbeni elviselhetetlen hőséget hirtelen lehűlés váltotta fel éjszakánként.¹¹¹

A feltárások folyamán felszínre került Heródes palotája, vízvezetékrendszere, padlófűtési rendszere, mozaikpadlók, a zsidó felkelés idejéből származó fegyverek (lándzsahegyek), bőr saruk, sőt még emberi hajfonatok is.¹¹² Hatalmas felfedezést jelentett a zsinagóga feltárása, amely valószínűleg már Heródes korában is akként működött, a zélóták ideje alatt pedig egészen biztosan.¹¹³ Az első tekercset pár héttel az ásások indulása után találták meg 1963-ban egy kazamata falában.¹¹⁴ Az első kézirat megtalálása csak kezdete volt a gazdag iratanyag előkerülésének.

III.3.3 Maszadai kéziratok

A maszadai ásások során 14 pergamen irat került elő, amelyek nagy többséggel héber nyelven íródtak. Ezeken kívül latin és görög papirusz töredékeket, illetve héber és arámi nyelvű cserépdarabokat is találtak.¹¹⁵ Hét bibliai kézirat került elő, amelyek összesen öt könyvet tartalmaznak töredékesen: Genezis, Leviticus és Deuteronomium könyvét, a Zsoltárok könyvét, illetve Ezékiel könyvét. A nem-bibliai szövegek közül a következők töredékes kéziratok kerültek elő: Ben Szíra, Szombati áldozati énekek és a Jubileumok könyve.¹¹⁶

III.3.3.1 Bibliai szövegek Maszadából

A biblia szövegek sorát a Szentírás sorrendjének megfelelően a Genezis kézirrattal kezdem. A Genezis töredék a *Jubileumok* könyvének részeként maradt fent, ami a Genezis és az Exodus

¹⁰⁸ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 13.

¹⁰⁹ Magness, Eshel és Talmon: *Masada*, 515.

¹¹⁰ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 15.

¹¹¹ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 35.

¹¹² Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 41–57.

¹¹³ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 185.

¹¹⁴ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 168.

¹¹⁵ Magness, Eshel és Talmon: *Masada*, 521.

¹¹⁶ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 175–179.

tartalmát fűzi össze kiegészítésekkel.¹¹⁷ Mózes első könyvének 46:7–11-es versei olvashatóak benne.¹¹⁸ A töredékek megtalálása jelentőségteljes, hiszen korábban, a holt-tengeri kutatások előtt csak görög, latin és etióp fordításokból volt ismert a dokumentum tartalma. Qumránban szintén találtak részleteket a könyvből. A maszadai irat a qumránihoz hasonlóan héber nyelven íródott.¹¹⁹

Leviticus könyvének kéziratát egy törmelékhalomban találták meg, amely már felszámolásra volt ítélve.¹²⁰ Az irat tartalma teljesen egyezik az eredeti Leviticus-szal (a tagolását is követi), szövege a 8:31–11:40-ig tartó verseket foglalja magába.¹²¹

Mózes ötödik könyvének, a Deuteronomium-nak töredékeit különleges módon találták meg: a zsinagóga feltárását követően a kutatócsoport több genizát¹²² is felfedezett, amelyek Maszadában földbe vájt gödrök voltak.¹²³ A kézirat az utolsó két fejezet részeit tartalmazza (33:17–34:6) Mózes énekével egyetemben:

„Figyeljete, ti egek, hadd szóljak, a föld is hallja meg számnak mondásait! Esőként szitáljon tanításom, harmatként hulljon mondásom, mint permet a zsenge füre, záporosó a pázsitra. Bizony, az Úr nevét hirdetem, magasztaljátok Istenünket! Köszikla ő, cselekvése tökéletes, minden útja igazságos. Hű az Isten, nem hitszegő, igaz és egyenes ő.” (5Móz. 32:1–4)

A megtalált tekercs különlegessége, hogy a szorosan összetekert belső részét üresen hagyták.¹²⁴ Az üres szakasz 9,7 x 11 centiméteres pergamenre van varrva.¹²⁵

Ezékiel könyvének töredékes részlete szintén különleges módon került elő, a padlózat alatti genizák egyikéből. Az a tény, hogy ezeket a tekercseket a zélóták által lerakott padló¹²⁶ alatt találták meg, minden kétséget kizár, hogy az iratok keletkezése nem lehet Kr.u. 73-nál későbbi.¹²⁷ Ezékiel könyvének kézírata a 35:11–38:8 tartó versek szövegét tartalmazza, amelynek talán leghíresebb része a „Száras csontok látomása”.¹²⁸ A kézirat szövegének

¹¹⁷ Davies, Brooke és Callaway: *A holt-tengeri tekercsek világa*. Alexandra Kiadó, Budapest, 2002, 102.

¹¹⁸ Magness, Eshel és Talmon: *Masada*, 521.

¹¹⁹ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 179.

¹²⁰ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 179.

¹²¹ Magness, Eshel és Talmon: *Masada*, 521.

¹²² A genizák a judaizmusban olyan tárolóhelységek (jelen esetben gödrök) voltak, melyekben a már nem használt, hibás, idők során megkopott szent kéziratok és rituális tárgyak tárolták. A zsidók a szent iratok eltüntetésének egyetlen méltó módjának az szertartásos temetést tartották (Duignan, B.: Genizah In *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/genizah> (2022.10.27)).

¹²³ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 189.

¹²⁴ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 187.

¹²⁵ Magness, Eshel és Talmon: *Masada*, 522.

¹²⁶ A második zsidó háború első szakaszában zélóta egy csoportja visszafoglalta a rómaiaktól Maszada várát. Több változtatást vittek véghez az épületekben, többek között a zsinagóga épületében is: padokat építettek, oszlopokat romboltak le, és padlózatot fektettek le (Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 185–187).

¹²⁷ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 186

¹²⁸ Magness, Eshel és Talmon: *Masada*, 522.

azonosítását nagyban segítette, hogy a meglévő töredékek tökéletesen egyeztek a héber Biblia szövegével.¹²⁹

„Az ÚR megragadott engem; elvitt engem az ÚR lélek által, és letett egy völgyben. Tele volt az csontokkal. Végigvezetett köztük körös-körül, és láttam, hogy nagyon sok csont volt a völgyben, és már nagyon szárazak voltak. Megkérdezte tőlem: Emberfia! Életre kelnek-e még ezek a csontok? Én így feleltem: Ó, Uram, URam, te tudod!” (Ezékiel 37:1-3)

A legelső megtalált tekercs egy részlet a Zsoltárok könyvének 81–85. fejezetéből. Ezt követően előkerült a zsoltár folytatása is egy további pergamen darabon. Yadin az első tekercs felfedezését rendkívüli jelentőségűnek tartja, hiszen ez volt az első alkalom, hogy nem barlangban találtak meg egy pergamentekercset. Ezen zsoltárok szövege nagyban megegyezik a ma is olvasható szentírási zsoltárokkal. A maszadai zsoltártöredékek eltérnek a Qumránban találtaktól, amely lehetőséget ad a kutatóknak arra, hogy a különböző bibliai könyvek szövegeinek fejlődését és változatait nyomon követhessék.¹³⁰ A 150. zsoltár szintén előkerült: „Dicsérjétek az URat! Dicsérjétek Istent szentélyében, dicsérjétek a hatalmas égboltozaton! Dicsérjétek hatalmas tetteiért, dicsérjétek nagyságához méltóan! Dicsérjétek kürtzengéssel, dicsérjétek lanttal és hárfával! Dicsérjétek dobbal, körtáncot járva, dicsérjétek citerával és fuvalával! Dicsérjétek csengő cintányérral, dicsérjétek zengő cintányérral! Minden lélek dicsérje az URat! Dicsérjétek az URat!” (Zsoltárok könyve 150).

III.3.3.2 Apokrifek/pszeudepigráfikus szövegek

Ben-Szíra¹³¹ könyvének (bölcsségeinek) eredeti héber másolatának felfedezése a maszadai romok között igazi csodának számít. Bár Ben Szíra bölcsségei apokrif iratoknak számít, feltehetően nagy jelentőségű, mivel a Talmud is számtalan helyen idézi szövegét. Szövege a tekercs felfedezése előtt csak fordításokból volt ismert. A görög fordítás latinul *Ecclesiasticus* néven vált híressé. Huszonhat töredékét találták meg az egész műnek,¹³² keletkezésüket a Kr.e. 1. századra teszik.¹³³ Yadin így ír Ben-Szíra bölcsségeiről: „az egyik legfontosabb apokrif mű és a Második Templom időszakának egyik legkiválóbb héber könyve.”¹³⁴ A következő részlet a Maszadában megtalált töredék fordítása:

„Hadd énekeljem most a jámbor emberek dicséretét
Atyáink nemzedékeikben
Nagy tiszteletet tettek a Magasságosnak

¹²⁹ Magness, Eshel és Talmon: *Masada*, 522.

¹³⁰ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 171–172.

¹³¹ Ben-Szíra jeruzsálemi írástudó volt, aki Kr.e. 195 és 180 között alkotott. Ő jegyezte le ezeket a bölcsségeket, melyek gyűjteményét ma az ő nevével jegyezzük: *Ben-Szíra könyve*, vagy *Jézusnak, Sirák fiának bölcssége*, latinul *Ecclesiasticus* (Wright, B. G.: Ben Sira, Book of. In *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, Vol. 1. (ed. Lawrence H. Schiffman and James C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, 91).

¹³² Magness, Eshel és Talmon: *Masada*, 523.

¹³³ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 175.

¹³⁴ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 175–176.

És Ő nagysága a régi idők óta
 Férfiak, akik királyként uralkodtak a földön
 És a nagy hírű emberek hatalmukban
 És tanácsosok az ítélőképességükben
 És mindent látó próféták
 A nép fejedelmei államférfiúságukban
 És vezetők a döntéseikben
 Okos beszédük irástudó tanításukban
 És bölcs beszédek szónokai ünnepeiken
 Zsoltárokat írnak szabály szerint...”¹³⁵

A *Szombati égőáldozat dalainak* töredéke mindössze két letépett tekercsdarabon jelenik meg. Azonban ezen a kicsi felületen is jól olvashatóak a következő szavak: „a hatodik szombati áldozat éneke a második hónap kilencedikén”, amely a Qumránban felfedezett Szombati égőáldozat dalai szövegével nagy részben fedik egymást.¹³⁶ Ez a fajta kapcsolat a két terület között további kérdéseket vetett fel, pl. hogyan kerülhetett a kutatások szerint a qumráni közösség esszénus tagjai által írt mű Maszadába, honnan ismerhették az itt élők azt?

Témám szempontjából fontos e kérdésre adott eddigi válaszok áttekintése. Az egyik legelső és talán legvitatott pont az, hogy a qumráni közösség azonos-e az esszénus közösséggel.¹³⁷ A kutatók nagy része egyetért abban, hogy Khirbet Qumrán lakói az esszénus közösség tagjai voltak. Philón, Josephus Flavius, illetve Plinius is ír a közösségről, mint a Holt-tenger nyugati partján élő vallási csoportról.¹³⁸ A történészek egy kis csoportja (többek között Sir Godfrey Driver, Cecil Roth, illetve Robert Eisenman)¹³⁹ azonban a qumráni települést a (sikorios) zélóták csoportjához köti, akik Maszada várát védték az első zsidó háborúban.¹⁴⁰ Az utóbbi csoportba tartozó kutatók a maszadai *Szombati égőáldozat dalainak* felfedezését elméletük bizonyítékeként tekintik. Való igaz, hogy a qumráni iratok között találunk olyan írásokat, amelyek megfeleltethetők lehetnek a zélóta csoport elveinek, ennek ellenére a számos ellenérv közül az egyik legmeghatározóbb, hogy a település régészeti leletei alapján már Kr. e. 140 körül lakott volt, azonban a zélóták mozgalma csak Kr.u. 6 körül jött létre.¹⁴¹ Az érveket

¹³⁵ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 178.

¹³⁶ Magness, Eshel és Talmon: *Masada*, 524.

¹³⁷ A kutatók vitája ebben a témakörben sokkal komplexebb annál, minthogy ezen dolgozat keretein belül ez kifejtésre kerüljön, az eredeti kérdésfelvetés szempontjából mégis érdemes nagyvonalakban egy-két érvet megtekinteni.

¹³⁸ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 173.

¹³⁹ Vermes: *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története*, 164.

¹⁴⁰ Így ír erről Josephus: „Ezt a várat, amelynek Masada volt a neve, a sikariosok tartották megszállva, akiknek vezére egy Eleazár nevű nagytekintélyű férfiú volt” (Josephus Flavius: *A zsidó háború*, VII. 5).

¹⁴¹ Vermes: *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története*, 166.

és ellenérveket figyelembe véve számomra a meggyőző gondolatmenet az, hogy az esszénus közösség tagjai éltek Khirbet Qumránban. Ezen elmélet elfogadása tovább vezet az eredeti kérdéshez: Hogyan kerülhettek az esszénusok szövegei Maszadába? Yadin szerint a maszadai *Szombati égőáldozat dalai* annak bizonyítéka, hogy az esszénusok is részt vettek és harcoltak a rómaiak elleni felkelésben.¹⁴² Ezt az elképzelést erősíti Josephus Flavius írása is, amely szerint a zsidó háború parancsnokainak felsorolásában szerepel „esszénus Joannes” neve is mint parancsnok.¹⁴³ Valószínűtlennek tűnik, hogy egy esszénus vezető mögé ne álltak volna be közösségének hívei is.¹⁴⁴ Mivel Maszada az utolsó zsidó kézben lévő erődítményként tartotta magát a háborúban, valószínűsíthető, hogy a lakosság egy része, aki még megtehetette, ide menekült. Többek között az esszénusok is, akik szent irataik egy részt is magukkal hozták. Számomra ez a legmeggyőzőbb elmélet a maszadai iratok kérdésében.

III.3.4 Tekercsek jelentősége

A pergamen és papirusz tekercseken kívül egyéb írott leleteket is találtak a romok között, ezeket cserépdarabokra írták. A legtöbb tulajdonjogot erősít meg (korsókra írt nevek), vagy koporsófelirat, dátumok (római évjelölés: adott év consulának a neve), feliratok (például Heródes nevével), betűk. A cserépdarabok kormeghatározása egyszerűbb, mint a pergameneké, ezek a darabok Kr.u. 66–73 között íródtak, tehát abban az időben, amikor zélóták uralták az erődítményt.¹⁴⁵

Minden írásos lelet óriási jelentőséggel bír egy-egy terület és időszak kutatásánál. Az összes Maszadában megtalált bibliai tekercs töredék követi a szent szövegek rabbinikus írásmódját.¹⁴⁶ Fontos megjegyezni, hogy mind a bibliai, mind pedig a "szektás" és apokrif iratok egyaránt jelentőséggel bírnak a második Szentély időszakának irodalmi szövegei kutatása szempontjából.¹⁴⁷

III.4. A Bar-Kochba levelek

A különböző Holt-tenger-vidéki tekercslelőhelyek bemutatása után dolgozatom következő részében Bar-Kochba levelezéseit gyűjtöttem össze és rendszereztem. Ugyan a felkelés idejéből

¹⁴² Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 174.

¹⁴³ Josephus Flavius: *A zsidó háború*, I. 18.

¹⁴⁴ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 174.

¹⁴⁵ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 191.

¹⁴⁶ Magness, Eshel és Talmon: *Masada*, 524.

¹⁴⁷ Yadin: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, 189.

(Kr.u. 132–135) származó levélváltások nem egy lelőhelyről származnak, mégis fontosnak tartom, hogy egy külön fejezetet szánjak ezen iratoknak. A dokumentumok felfedezése előtt ugyanis a zsidó történelem ezen időszakáról nagyon kevés információval rendelkezünk, ezért olyan jelentős ezek megtalálása, nem csak a történeti rekonstrukció, hanem nyelvtörténeti szempontok miatt is.

Ebben a fejezetben nem csak a Bar-Kochba magánlevelezéseit, hanem a felkeléshez valamilyen módon kapcsolódó iratokat is rendszereztem, mivel a felkelés alatt jól kiépített adminisztratív rendszer jött létre.¹⁴⁸ Mindezek alapján a következők szerint lehet a megtalált iratokat csoportosítani: magánlevelek, adminisztratív feljegyzések, jogi iratok, parancsnoki utasítások. A műfaji besorolás mellett a másik fő rendszerező elv az iratok lelőhelye, ezek alapján mutatom be a dokumentumokat a következőkben.

III.4.1 Wadi Murabba'at barlangjaiból előkerülő Bar-Kochba iratok

A felkelés idejéből fontos kéziratok kerültek elő Wadi Murabba'at barlangjaiból, amelyeknek kiemelkedő szerepe van a felkelés utolsó időszakának rekonstrukciójában.

Három földeladási szerződésben (Mur 25, Mur 29, Mur 30) fel van tüntetve, hogy a felkelés hányadik évében keletkeztek. A harmadik kézirat Tisrē¹⁴⁹ huszonkettedik napján íródott, Szukkót¹⁵⁰ utolsó napján, a negyedik évben Jeruzsálemben, míg a negyedik szerződés (Mur 22), amely egy hónappal Sukkot után keletkezett, már nem tartalmazza az addig megszokott formulát: „Izrael Bar-Kochba általi felszabadításának évében”.¹⁵¹ Ezek a töredékek, illetve a korabeli érmék segítséget nyújtanak azon kérdés megválaszolásában, hogy mikor is ért véget a Bar-Kochba-féle felkelés. Sajnos azonban a pontos dátum meghatározása nem egyszerű, nagyjából 3,5–4 évig tartott a lázadás.¹⁵²

Egy újabb felfedezés, amely egy levél és jogi irat közötti átmeneti műfaj: a levelet (Mur 42) Beit-Mashikó (Beth Mashcho) település adminisztrátorai írják Yeshua Galgoula fiához. Az irat érdekességét az adja, hogy az eredetileg héber nyelven íródott szövegben számos arámi kifejezés, illetve szó jelenik meg, amely azt mutatja, hogy a júdeaiak egy részének nehézséget okozott a héber nyelven való önkifejezés. A rómaiak is említésre kerülnek a levélben, azonban keltezése nincs, ezért nem lehet pontosan meghatározni keletkezésének időpontját, amely

¹⁴⁸ Grüll: „Ézsau három könnycseppje”, 342.

¹⁴⁹ A zsinagógiai év hetedik hónapja, mely mindig harminc nappal áll [Lsd. Friedman D.: Tisri In *Magyar Zsidó Lexikon* (szerk. Újvári Péter). Budapest, 1929, 897].

¹⁵⁰ Zsidó ünnep, mely szó szerint sátorok ünnepét, sátoros ünnepet jelent. A pusztai vándorlás emlékére rendezett ünnep a Tishrei hónap tizenötödik napjától a huszonkettedik napjáig tart [Lsd.: Friedman D.: Szukkósz In *Magyar Zsidó Lexikon* (szerk. Újvári Péter), Budapest, 1929, 870].

¹⁵¹ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 584.

¹⁵² Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 584.

további segítséget nyújthatna abban, hogy a rómaiak mikor, hol tartózkodtak az előre nyomulásuk során.¹⁵³ Azonban az tisztán kiderül a levélből, hogy a római csapatok a lázadók közelében voltak:

„Beth Mashcho intézőitől, Yeshua-tól és Eleazar-tól Yeshua ben Galgoula táborparancsnoknak, béke. Tudjátok meg, hogy a tehén, amelyet Yehoseph ben Ariston vett el Ya'aqov ben Yehudah-tól, aki Beth Mashcho-ban lakik, az ő [Ya'aqov ben Yehudah] tulajdona, adásvétel útján. Ha nem lennének a pogányok [azaz a rómaiak], akik a közelünkben vannak, feljöttem volna, és meggyőztelek volna benneteket erről, nehogy azt mondjátok, hogy megvetésből nem megyek fel hozzátok. Isten veled és Izrael egész házával. Yeshua ben Eleazar írta [azaz diktálta] ...”¹⁵⁴

További két levél került elő, amelyeket Bar-Kochba írt Galgoula fiához, Yeshua-hoz (Mur 43, 44). Az első levélben Bar-Kochba megfenyegeti Yeshua-t, hogyha bármi baja esne a galileaiaknak, akkor bilincsbe vereti őt:

„Simeon beh Koseba-tól Yeshua ben Galgoula-nak és társaságod férfiainak, üdvözetem! Az eget hívom tanúmnak, hogy ha nem szakítjátok meg (a kapcsolatokat) azokkal a galileaiakkal, akiket felszabadítottatok, vásra veretlek benneteket, ahogyan már megtettem ben Aphlul-lal. Simeon ben Koseba, Izrael hercege.”¹⁵⁵

A második levél gabonaellátással, illetve a szombat betartatásával foglalkozik: Bar-Kochba arra kéri Yeshua-t, hogy szombaton adjon szállást azoknak a munkásoknak, akik a gabona begyűjtésére érkeznek hozzá.¹⁵⁶ Látjuk, hogy a vezérnek a harcok közepette is fontos volt a vallási hagyományok, a szombat szentségének betartása.

„Simeontól Yeshua ben Galgoula-nak, béke! Küldök gabonát, adj egy *kors* búzát ... Legyetek erősek és szilárdítsátok meg helyet! Viselkedj jól, megparancsoltam valakinek, hogy adja oda neked a búzáját, szombat után csomagolni fogják.”¹⁵⁷

Egy további levéltöredék is előkerült a barlangokból, amelyről teljes egészében hiányzik a címzés, és feltehetően már a felkelés leverését övező reményvesztettséget tükrözi. Ez olvasható a levélen: „... a végéig...nincs reményünk...testvéreim délen...közülük elestek kard által... ők az én testvéreim...”¹⁵⁸

III.4.2 Nahal Hever barlangja: a „Levelek Barlangja”

A Maszadától északra és Wadi Murabba'attól délre fekvő Nahal Hever barlang közvetlen a Holt-tenger partján fekszik.¹⁵⁹ Pontosan nem tudni, hogyan kerültek a barlangba a levelek,

¹⁵³ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 584–585.

¹⁵⁴ Yadin: *Bar Kochba*, 136.

¹⁵⁵ Graystone: *The Dead Dead Scrolls - II. Wadi Murabba'at*, 72.

¹⁵⁶ Stern és Eshel: *Murabba'at, Wadi*, 585.

¹⁵⁷ Yadin: *Bar Kochba*, 138–139.

¹⁵⁸ Yadin: *Bar Kochba*, 139.

¹⁵⁹ Schiffman, L. H. és VanderKam, J. C.: *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls, Vol. 1* (ed. Lawrence H. Schiffman and James C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, ix.

feltehető, hogy a menekülő felkelők hozták magukkal, és rejtették el azokat.¹⁶⁰ Az 1960 elején indított expedíció keretein belül tárták fel a barlangot és találták meg a tárgyi leletek mellett a töredékes dokumentumokat is.¹⁶¹

1953 tavaszán került elő az első szövegtöredék: a Zsoltárok könyvének 15 és 16. fejezete, mely nagy valószínűséggel az első zsidó háborúban keletkezett. Ezen felfedezést nem sokkal követte egy Bar-Kochba-hoz köthető szövegtöredék megtalálása: egy papirusztekercsekbe voltak becsomagolva a fatáblák, amelyeket két zsinór tartott egyben.¹⁶² A fatáblákon a feliratok jól megmaradtak, tisztán kivehető tintabetűk voltak.¹⁶³ A táblán az egyik utasítás a következő: „Shimeon bar Kosiba, Izrael fejedelme, békesség Yehonathannak és Masabalának. [Megparancsolom], hogy keressétek meg, és foglaltok el azt a búzát, amely a Hanun [vagy Tahnun] birtokában van.”¹⁶⁴ Egyedül ezen az iraton jelenik meg Bar-Kochba titulusa mint Izrael fejedelme. A további táblákon többek között egy figyelmeztetés látható, senki ne nyújtson rejtékhelyet a Tekoa-ból menekülőknél:

„Shimeon bar Kosibától Yehonathanhoz
és Masabala-hoz...látni, hogy mindenkit
Tekoa-ból és más térségekből, akik nálatok vannak,
haladéktalanul hozzám küldjétek. Ha
nem külditek őket, tudjátok meg, hogy
meg lesztek büntetve...”¹⁶⁵

Ebből a rövid részletből Bar-Kochba-t egy határozott fellépésű vezetőként ismerhetjük meg, akitől egyáltalán nem álltak távol a szigorú fenyegetések, utasítások, amint ez a következő példából is látszik: „És ragadjátok meg Jeshua bar Tadmorayát, és küldd el hozzám biztonságos őrizetbe. És ne mulaszt el elvenni tőle a kardját.”¹⁶⁶

További 15 papiruszon levelezések, illetve jelentések találhatók, amelyeket legtöbbször Yehonathannak és/vagy Masabalának címeztek.¹⁶⁷ A levelezések nagy részében Bar-Kochba utasításokat ad, amelyek vallási, katonai jellegűek, illetve a hadsereg ellátásához kapcsolódnak: tized beszédese, parancsnoki felhatalmazások, termés learatása, ellátmány kipakolása,

¹⁶⁰ A Bar-Kochba-féle felkelés alatt a Holt-tenger partszakaszán lévő barlangok (a korábban említett Wadi Murabba'at is) óriási szerepet játszottak a felkelők gerillaharcában, illetve a bujdosó felkelők menekülésében is.

¹⁶¹ A leletek többsége rendkívül jó állapotban került elő a barlangból, hiszen a barlang különösen száraz levegője jól konzerválta a benne lévő tárgyakat, tekercseket (Yadin, Y.: *The Newly-Found Bar Kochba Letters. International Communication Gazette*, 7 (1) (1961), 158–162 (158).

¹⁶² A papirusz magas ára miatt az ókori Keleten előszeretettel írtak fára (Yadin: *The Newly-Found Bar Kochba Letters*, 160).

¹⁶³ Yadin: *Bar Kochba*, 122.

¹⁶⁴ Yadin: *Bar Kochba*, 122.

¹⁶⁵ Yadin: *Bar Kochba*, 126.

¹⁶⁶ Yadin: *Bar Kochba*, 126.

¹⁶⁷ Mindketten az Ein-Gediben állomásozó csapatok katonai parancsnokai voltak (Yadin: *Bar Kochba*, 123).

büntetések kiszabása stb. Egy Eleazar bar Hitta nevezetű ember terményének lefoglalásáról szóló utasítás a következőképpen szól: „A búzát és a gyümölcsöt el kell kobozni, és ha valaki ellenáll nektek, küldjétek hozzám, és én megbüntetem.”¹⁶⁸ Egy másik levélben a Sátoros Ünnep előkészítésére szólít fel:

„Shimeon Yehuda bar Menashe-nek Qiryath' Arab[v]aya-ba. Küldtem két szamarat neked, hogy tudjál két embert küldeni Yehonathan bar Be'ayannak és Masabalának, hogy ők tudjanak pakolni pálmaágakat és citromokat, és küldjék. És ti, ahol most vagytok, küldjétek mirtuszokat és fűzfákat. Figyeljétek oda, hogy elő legyenek készítve, és küldjétek el a táborba.”¹⁶⁹

Összesen kilenc arámi, négy héber, két görög nyelvű irat került elő, amelyek a seregből, illetve magától Bar-Kochbától származnak.¹⁷⁰ Érdekesség, hogy nem találunk az iratok között egyező kézírású leveleket, annak ellenére, hogy mindegyiket első szám első személyben Shimeon írja.¹⁷¹ A Nahal Hever barlangjában tett felfedezések olyan primer forrásokat szolgáltatnak a felkeléshez, amelyek korábban nem álltak rendelkezésre.

III.4.3 Babatha-archívum

A „Levelek Barlangjából” különleges iratgyűjtemény került elő 1961 márciusában, egy zsidó asszony, Babatha archívuma, amely tulajdonképpen Babathára és családjára vonatkozó jogi iratok összessége. A harmincöt különféle irat Kr.u. 93/94 és 132 között keletkezett, a felkeléshez szorosan kapcsolódnak időben és területileg is. A kéziratgyűjteményt az egyik barlangba vájt kamrában, egy kosárban találták meg, további háztartási eszközökkel együtt. Hat dokumentum nabateus nyelven íródott, három arámi nyelven, huszonhat pedig görögül.¹⁷²

Babatha¹⁷³ Shim'on ben Menahem lánya volt, akit nagy valószínűséggel a Bar-Kochba-féle felkelés leverésével a rómaiak megöltek vagy eladtak rabszolgának. Babatha kétszer ment férjhez, mindkétszer megözvegyült. Első házasságából egy gyermeke született: Yeshua.¹⁷⁴ Babatha életét ezekből az iratokból ismerhetjük meg, ugyanis az iratok között ingatlanvásárlási szerződések, házassági szerződések, kölcsönök, földterületek bejegyzése és bírósági dokumentumok találhatók.¹⁷⁵ Ezek a dokumentumok lehetővé teszik, hogy bepillantást nyerjünk egy, az ókori Izrael területén élő zsidó nő életébe, amely nagyon különleges, mivel

¹⁶⁸ Yadin: *Bar Kochba*, 128.

¹⁶⁹ Yadin: *Bar Kochba*, 129.

¹⁷⁰ Yadin: *The Newly-Found Bar Kochba Letters*, 160–161.

¹⁷¹ Ez arra utalhat, hogy egy jól kiépített „hivatalban” keletkezettek ezek a levelek (Yadin: *Bar Kochba*, 124).

¹⁷² Katzoff, R.: Babatha. In *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls, Vol. 1* (ed. Lawrence H. Schiffman and James C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, 73.

¹⁷³ A Babatha név arámi nyelven „szem pupilláját” jelenti, mely arra utal, hogy mennyire értékes valaki (Katzoff: *Babatha*, 73).

¹⁷⁴ Katzoff: *Babatha*, 73.

¹⁷⁵ Esler: *Babatha's Orchard*, xv.

ebből a korból kevés forrással rendelkezünk, különösen a nők helyzetét illetően. A szövegeket publikáló Philip P. Esler meg is jegyzi, hogy „annyi részletet tartalmaznak ezek a dokumentumok, hogy ma már többet tudunk Babatháról, mint bármely más zsidó nőről az ókori világból.”¹⁷⁶

Az archívum azért is különleges, mert nem csak egy család történetét tárja fel, hanem általánosságban a zsidóság életvitelére, a rómaiakkal való kapcsolatukba is bepillantást nyerhetünk. A P. Murabba'at 114-es papiruszon egy zsidó polgári lakos és egy római katona közötti kölcsönszerződést olvashatunk, amely arra enged következtetni, hogy a megszállók és a helyi lakosok között valamiféle gazdasági kapcsolat jöhetett létre:

„M'. Acilius Glabrio és Torquatus Tebanianus consulsága alatt, a május *Nonae*je előtti napon, Caesar urunk En-Gedi nevű falujában, az En-Gediből való Júda, Eleázár Khthusion fia, Magonius Valensnek, cohors I miliaria Thracum centuriójának, üdvözltemet. Elismerem, hogy felvettem tőled kölcsönbe és tartozom neked 60 denarius értékű tyrusi ezüsttel...”¹⁷⁷

A Bar-Kochba-féle felkelés datálásával kapcsolatban szintén hasznos információt nyújt a Babatha archívum, illetve inkább az információ hiánya az, amiből következtethetünk arra, hogy a lázadás 132. augusztus 19-e után tört ki. Babatha utolsó irata ugyanis ekkor íródott, azonban egyik korábbi kézírata sem említi Bar-Kochba és csapatai lázadását. Egyetlen kézirat sem utal az archívumból háborús helyzetre, de még csak nem is említi Bar-Kochba nevét. Amennyiben még augusztus 19-e előtt tört volna ki a lázadás, minden bizonnyal megjelent volna az iratokon, hiszen egy felkelés a lakosság számára is óriási változásokat hoz. Babatha az utolsó dokumentum keletkezését követően rejthette el az iratokat a barlangba, amely aztán halálának helyszíne is lett.¹⁷⁸

Annak ellenére, hogy maga Babatha írástudatlan volt, olyan írásbeli örökséget hagyott maga után, amely meghatározó szerepet tölt be az ókori zsidó történelem és társadalom rekonstruálásában. Az iratokból kiderül, hogy a 2. századra a zsidó társadalom nagy mértékben belesimult a Római Birodalom közigazgatási, katonai és kulturális rendszerébe.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Esler: *Babatha's Orchard*, xv.

¹⁷⁷ Grüll T.: A Bar Kochba-felkelés - A kutatás fél évszázadának eredményei és kihívásai. *Antik Tanulmányok* 52 (2008), 27–51 (35).

¹⁷⁸ Grüll: *A Bar Kochba-felkelés*, 34–35.

¹⁷⁹ Grüll: „Ézsau három könnycseppje”, 257.

IV. Összegzés

A 20. század közepéig az ókori zsidóság második Szentély kori történelmével foglalkozók számára korlátozott mennyiségű forrás állt rendelkezésre. Ezek közül a források közül meghatározó jelentőséggel bírnak többek között a bibliai történetírás hagyományát követő művek, a rabbinikus irodalom korai alkotásai, illetve a külső források. Josephus Flavius-on és Philónon kívül más történetírók is írásba foglalták a zsidóság történetét. Démétriosz például *A Júdeában élő királyokról* című írásában a Biblia történetileg hiteles mivoltát igyekszik bizonyítani, Eupolemosz Mózesről kezdve Salamonig tekinti át a zsidóság történetét, tulajdonképpen a bibliai történeteket egészíti ki fiktív elemekkel. Anonymus szintén sok kitalált történeti szállal bővíti a bibliai történeteket. Günther Stemberger megjegyzi, hogy ezeknek a történeti munkáknak egyértelmű célja, hogy megmutassák, minden történeti tudás a zsidóktól ered.¹⁸⁰

A források sokszínűsége ellenére sok megválaszolatlan kérdés maradt az ókori zsidó történelemmel kapcsolatban még a 20. században is. Ezért is olyan meghatározóak a századközépi felfedezések, amelyek további kutatások sorozatát indították el. A qumráni tekercsek feltárásával olyan történeti tények, összefüggések kerültek felszínre, amelyek válaszokat adtak, és olyan réseket tömtek be a történelem falán, amelyekre korábban nem volt lehetőség. Ebben a folyamatban pedig elhagyhatatlan, sőt felbecsülhetetlen szerepet játszanak Wadi Murabba'at valamint Ein-Gedi barlangjaiban, illetve a maszadai erődítményben talált kéziratok.

A leletek között több esetben is tartalmi, műfaji egyezés található (mint pl. a bibliai szövegek esetében), mégis magukon hordozzák az adott terület sajátosságait: Ein-Gedi fontos központja volt a Bar-Kochba felkelésnek, ennek megfelelően számos adminisztratív irat, feljegyzés került elő a közeli barlangokból. A sokszor menedékként funkcionáló Wadi Murabba'at barlangjaiból pedig számos olyan irat bukkant elő, melyek tulajdonosuk jogi állapotát (házassági szerződések), vagy éppen tulajdonjogát (öröklési szerződés) bizonyították és biztosították. Ezek az iratok szolgálták a menekülő felkelők és családjaik addigi életének bizonyítékaként és biztosítékaként. Az Írás és annak tanulmányozása központi szerepet játszott a qumráni közösség életében,¹⁸¹ ezért nem csoda, hogy a közeli barlangokból nagy számban tártak fel bibliai tekercseket. Az általam megvizsgált lelőhelyek mindegyike külön-külön fontos szerepet játszott az ókori zsidóság történetében, a fellelt dokumentumoknak köszönhetően

¹⁸⁰ Stemberger: *A zsidó irodalom története*, 52–53.

¹⁸¹ Az esszéusokról többek között így írt Josephus Flavius: „Szívesen tanulmányozzák a régiek írásait” (Josephus Flavius, *A zsidó háború*, II. 8).

pedig a zsidóság kulturális emlékezetének meghatározó helyeivé váltak. A különböző lelőhelyek más és más aspektusból világítják meg a korabeli zsidó társadalmat, politikát vagy éppen a vallási életet. A feltárt leletek műfaji sokfélesége magában hordozza a feltárulkozó információk változatosságát is. Ezért fordulhat elő, hogy nem csak eseménytörténeti kérdésekre adnak válaszokat, hanem pl. kultúr-, és gazdaságtörténeti témában is. A sokféleség mellett azonban megjelenik egy fontos közös vonás a lelőhelyek között: kivétel nélkül az összes általam vizsgált lelőhelyről kerültek elő bibliai iratok. A menekülő zsidóság saját személyes iratai mellett fontosnak tartotta vallási iratainak a menekítését is, hiszen a mindennapi életük meghatározó része volt a vallás, a vallási hagyományok gyakorlása, továbbadása az utókor számára.

A holt-tengeri leletek forrásanyaga abban is egyedülálló, hogy a korabeli források legtöbbszörével szemben, nem csak (művelt) férfiak írták őket főként (művelt) férfi olvasóiknak, hanem a legkülönbözőbb társadalmi rétegek életét mutatják be, férfi és női szempontok, látásmód és élethelyzetek egyaránt megjelennek bennük. Végül, de nem utolsó sorban pedig olyan személyes sorsok láttak napvilágot, amelyeket egy történetíró sem jegyzett le, vagy egyetlen vallási irat sem rögzített.

Dolgozatomban tehát a holt-tengeri tekercsek tárgyalásánál gyakran mellékesként kezelt területek: Wadi Murabba'at, Ein-Gedi és Maszada kisebb-nagyobb irat anyagának bemutatásával törekedtem rávilágítani ezek jelentőségére, és hogy miért fontos ezen iratok számbavétele, amikor az „évszázad leletéről” beszélünk.¹⁸² A Júdeai-sivatag hegyvidékes-dombos területe, illetve kiterjedt barlangrendszere kiváló menedéket biztosított a tekercsek tulajdonosainak és maguknak a tekercseknek is. A barlangok évszázadokon keresztül elrejtették az emberek elől ezeket az értékes információkat, hogy megőrizhessék őket az utókor számára.

¹⁸² Fröhlich: *A qumráni szövegek magyarul*, 5.

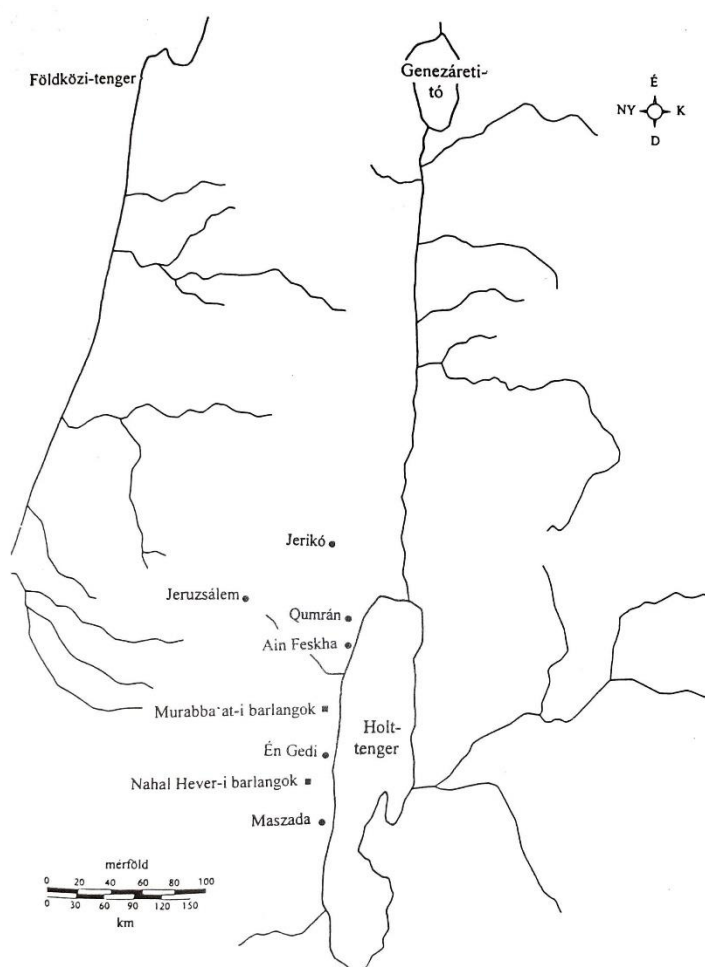
Melléklet

1.sz. melléklet A Holt-tenger vidékén előkerült szövegek műfajának összefoglaló táblázata

	Bibliai szövegek	Nem bibliai szövegek						
		Apokrif iratok	Parabiblikus szövegek, szabályzatok, imák, rituálék	Jogi iratok (házassági szerződés, adás-vétel stb.)	Parancsnoki utasítások	Magánlevelek	Adminisztratív feljegyzések	Egyéb
Wadi Murabba'at	x			x	x	x	x	x
Ein-Gedi	x			x	x			
Maszada	x	x	x					
Qumrán	x	x	x					x

Összefoglaló táblázat, a nem-bibliai szövegeket vizsgálja részletesebben (ideje: Kr.e. 6. sz–Kr.u. 2. sz.)

2.sz. melléklet

A Holt-tenger nyugati partja a lelőhelyekkel (Forrás: Fröhlich Ida: *A qumráni szövegek magyarul*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Szent István Társulat, Piliscsaba-Budapest, 2000, 575).

Bibliográfia

Források:

Flavius, Josephus: *A zsidó háború* (ford. Révay József), Budapest, 1990.

Biblia. Magyar Bibliatársulat, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2018: 1 Mózes, 3 Mózes, 5 Mózes, 1 Sámuel, 2 Krónikák, Ezékiel könyve, Énekek Éneke, Zsoltárok könyve.

Biblia. Szent István Társulat: Makkabeusok I. könyve [<https://szentiras.hu/SZIT>] (letöltve: 2022. 10. 24).

Jeruzsálemi Talmud (jt) Jerusalem Talmud. Ta'anit. Heinrich W. Guggenheimer, 1999-2015. https://www.sefaria.org/Jerusalem_Talmud_Taanit.4.5.12?lang=bi&with=all&lang2=en (letöltve: 2022. 10. 25).

Felhasznált szakirodalom:

Allerhand, Jacob: *A zsidóság története. Az első Szentély pusztulásától a Talmud lezárásáig bibliai bevezetéssel* (ford: Lichtmann Tamás). Egyetemi Nyomda, Budapest, 1993.

Bereg, Dan: Ein-Gedi In *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls, Vol. 1* (ed. Lawrence H. Schiffman and James C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, 238–240.

Davies, Philip R; Brooke, George J. és Callaway, Phillip R.: *A holt-tengeri tekercsek világa*. Alexandra Kiadó, Budapest, 2002.

Esler, Philip P.: *Babatha's Orchard*. Oxford University Press, Oxford, 2017.

Fitzmyer, Joseph A. S.J.: *A Guide to the Dead Sea Scrolls and Related Literature*. Eerdmans, Grand Rapids, Mich., 2008.

Friedman Dénes: Tisri In *Magyar Zsidó Lexikon* (szerk. Újvári Péter). Budapest, 1929, 897.

Friedman Dénes: Szukkósz In *Magyar Zsidó Lexikon* (szerk. Újvári Péter). Budapest, 1929, 870.

Fröhlich Ida: *A qumráni szövegek magyarul*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Szent István Társulat, Piliscsaba-Budapest, 2000.

Gafni, Isaiah M.: Antiochus VI Epiphanes In *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls, Vol. 1* (ed. Lawrence H. Schiffman and James C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, 29.

Graystone, G és S.M.: The Dead Dead Scrolls - II. Wadi Murabba'at. *Scripture*, 7. 3. 1955, 66–76.

Grüll Tibor: A Bar Kochba-felkelés - A kutatás fél évszázadának eredményei és kihívásai. *Antik Tanulmányok* 52 (2008), 27–51.

Grüll Tibor: „Ézsau három könnycseppje” *A zsidók három háborúja Róma ellen (Kr. u. 66–136)*. Akadémiai nagydoktori thesis, Pécsi Tudományegyetem, Budapest, 2015.

Hegyi Dolores, Kertész István, Németh György és Sarkady János: *Görög történelem- A kezdetektől Kr.e. 30-ig*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

Horbury, William: *Jewish War under Trajan and Hadrian*. Cambridge University Press, Cambridge, 2014.

Kampen, John I.: Hasideans In *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls, Vol. 1* (ed. Lawrence H. Schiffman and James C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, 328–329.

Karasszon István: *Izrael története*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2009.

Katzoff, Ranon: Babatha In *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls, Vol. 1* (ed. Lawrence H. Schiffman and James C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, 73–75.

Magness, Jodi; Eshel, Hanan és Talmon, Shemaryahu: Masada In *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls, Vol. 1* (ed. Lawrence H. Schiffman and James C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, 515–525.

Mansür, Menahem: *The Dead Sea Scrolls: A College Textbook and a Study Guide*. E.J. Brill, Leiden, 1964.

Onasch, Konrad: Horologion. In *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten*. Koehler & Amelang (VOB), Lipcse, 1981.

Scheiber Sándor: *A feliratoktól a felvilágosodásig- Kétezer év zsidó irodalma*. Múlt és Jövő, Budapest, 2013.

Schiffman, Lawrence H. és VanderKam, James C.: *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls, Vol. 1* (ed. Lawrence H. Schiffman and James C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, vii–xiv.

Segal, Michael; Tov, Emanuel; Seales, William Brent; Parker Clifford Seth; Shor, Pnina; Porath, Yosef és Yardeni Ada: An Early Leviticus Scroll from En-Gedi: Preliminary Publication. *Textus* 26 (2016), 29–53.

Stemberger, Günter: *A zsidó irodalom története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Stern, Ephraim és Eshel, Hanan: Murabba'at, Wadi In *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls, Vol. 1* (ed. Lawrence H. Schiffman and James C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, 581–586.

Vermes Géza: *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Wright, Benjamin G.: Ben Sira, book of In *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls, Vol. 1* (ed. Lawrence H. Schiffman and James C. VanderKam). Oxford University Press, Oxford, 2000, 91–93.

Xeravits Géza: *Könyvtár a pusztában. Bevezetés a holt-tengeri tekercsek nem-bibliai irodalmába*. Pápai Református Teológiai Akadémia — Pápa L'Harmattan, Budapest, 2008.

Yadin, Yigael: The Newly-Found Bar Kochba Letters. *International Communication Gazette*, 7(1) (1961), 158–162.

Yadin, Yigael: *Bar Kochba. Archäologen auf den Spuren des letzten Fürsten von Israel* (ford. Hertha Balling), Hoffmann und Campe, Hamburg, 1971.

Yadin, Yigael: *Masada. Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1983.

Internetes hivatkozások:

Davis, Craig: *Dead Sea Scrolls Bible Translations*, Biblical Dead Sea Scrolls - About the Author (dssenglishbible.com) (letöltve: 2022.10.27).

Duignan, Brian: Genizah In *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/genizah> (letöltve: 2022.10.27).

Seales, William Brent; Parker, Clifford Seth; Segal, Michael; Tov, Emanuel; Shor, Pnina és Porath, Yosef: From damage to discovery via virtualunwrapping: Reading the scroll from En-Gedi. *Science Advances* 2, John Wiley & Sons, New York, 2016 <https://www.science.org/doi/pdf/10.1126/sciadv.1601247> (letöltve: 2022.10.17).